

Opzichtige verwarring

Pieter Wisse

Als ik wil uitleggen wat ik vind van *De compositie van de wereld* (De Bezige Bij, 1980), ga ik er graag vanuit dat u Koos Koets kent. Dat is een type(tje) van Kees van Kooten.¹ Wanneer Koos “jeemig de peemig” zegt, doet hij doorgaans mededeling van een veelomvattend inzicht. Althans, zo meeslepend enzovoort ervaart Koos kennelijk zelf wat hij zojuist meemaakte. In enige nadere omschrijving slaagt hij echter niet. Daar doet hij ook geen moeite voor, of het zou met de toevoeging “mozeskriebel” moeten zijn. Nou ja, Koos is ook geen schrijver. Het is vooral zijn vermogen tot sprakeloze verwondering over alledaagsheid waardoor ik hem sympathiek vind.

De verschillen van Koos Koets met de schrijver van *De compositie van de wereld* zijn dus groot. Harry Mulisch (1927-2010) gaat prat op een allesomvattend inzicht. En hij waagt een zelfs uitgebreide poging tot uitleg. Oh ja, Mulisch komt op mij over als zijn eigen type(tje). Deze laatste opmerking zal relevant blijken als commentaar op de theorie-van-alles die Mulisch opstelt.

Ik acht mij niet in tegenspraak met mijzelf door óók sympathie te koesteren voor iemand die u en mij aan beter begrip wil helpen. Dat is dan gewoon een ander soort sympathie. Zeg ook maar dat ik alweer een ànder opzicht volg. Nee, ik geloof niet dat zo’n verhaal dat overige verhalen totaal overbodig maakt, mogelijk is. Wat mij dan te doen staat, dus om dat relativerende geloof te behouden, is de ontdekking van de verwarring in de schets van de hemel.

Het jeemig-de-peemig moment van Mulisch, zo doet hij verslag,

was in Haarlem, in de eerste helft van 1949: ik [...] sloeg [op een piano] een toon aan, en vervolgens zijn octaaftoon.²

Was dat alles? Ja, voor de Mulisch van dat moment kennelijk wel. Begrijpt u dat me, als ik zoiets lees, dat aan Koos Koets doet denken? Mulisch

hoorde de primaire harmonie – maar het was of die een boodschap voor mij in petto had; ik hoorde nog iets anders, iets er achter, er doorheen.³

In het geval van Koos, jong in de jaren zestig, zou het overduidelijk zijn dat hij wat gerookt of gespoten had. Mulisch ervaart

een volstrekte *transparantie*, [... e]n opeens overspoelde het mij, in een ogenblikkelijke euforie schreeuwde ik het uit: ‘*Het is hetzelfde en niet hetzelfde!*’⁴

Wat mij betreft is juist dat maar weer hoe je het bekijkt (waarover onder de noemer van opzichten later meer), maar Mulisch kan naar verluidt zijn geluk niet op met die ervaring van absolute geldigheid. Voor hem klopt het alom. Als beroepsschrijver weet hij die suggestie prachtig te wekken:

Op dat ogenblik was alles eigenlijk al gebeurd, alleen moest het nog gedaan worden.⁵

Volgens mij staat daar met zoveel woorden, nee, zo’n vaardig schrijver ben ik niet dat ik het zo mooi kan uitdrukken, dat ik-Mulisch hetzelfde is als de wereld en resp. maar voorzover de wereld niet-Mulisch is moet hij ze dat van ik-Mulisch alleen nog maar vertellen.

---

¹ Voor wie op z’n jongst geen oudere jongere meer is, ja, Wikipedia bevat ook een lemma *Koos Koets*.

² *De compositie van de wereld*, p. 189.

³ *Ibid*, pp. 189-190.

⁴ *Ibid*, p. 190.

⁵ *Ibid*.

Voor Mulisch vormt de samenklank van twee tonen die onderling een octaaf gescheiden zijn “het paradigma” vanwege

de onmiddellijke sensatie van de volkomen harmonie.⁶

Voorzover ik Mulisch kan volgen, ontstaat – zulke – harmonie doordat de betrokken tonen aan elkaar zowel gelijk als ongelijk zijn. Bijvoorbeeld, in beide gevallen is het de toon c. In zoverre vindt Mulisch ze dus gelijk. Maar er zit een octaaf tussen, wat ze volgens hem tegelijk ongelijk maakt. Sterker nog, de hogere c is als het ware afkomstig van de lagere c. Daarvoor verwijst Mulisch naar

Pythagoras’ ontdekking, dat bij een toon en zijn octaaf de snaarlengten zich verhouden als 2 : 1[.]⁷ Aangezien een eenvoudiger verhouding voor Mulisch niet denkbaar is, afgezien van 1 : 1, maar die telt qua harmonie voor Mulisch niet,⁸ beschouwt hij de “octave relatie” als “het oerfenomeen.”⁹ Ofwel, zoals de ene c verandert in een andere c ... en tóch c blijft, behelst hun harmonie de “oeractiviteit.”¹⁰ Ook weer afgeleid van hoe Mulisch “een glissando” van een octaaf beluisterd,¹¹ komt hij er toe

de stadia van het oerfenomeen stap voor stap vast te leggen.¹² [...] De zeven stadia van het oerfenomeen vormen de componenten van de oeractiviteit.¹³

Tjonge, dat zijn nogal wat veronderstellingen. En ik weet zeker, dat ik ze onvolledig, verkeerd, enzovoort weergeef. Zeg ook maar, dat ik niet goed kan volgen hoe Mulisch aldus zowel middelpunt als ontplooiing van de wereld is. Of beweert hij dat helemaal niet? Dan is mij dat onduidelijk.

Overduidelijk is wèl dat Mulisch aanleiding ziet tot fundamentele kritiek op een metafysisch beginsel dat hij toeschrijft aan Aristoteles (384-322). In eerste aanleg citeert hij correct, maar na een reeks herformuleringen resteert m.i. een valse karikatuur van wat Aristoteles zou hebben beweerd. Daartegen zet Mulisch zich pas af. Kortom, de vraag is of zijn beginselkritiek terecht is. En zo niet, wat blijft er van zijn verhaal overeind?

Als Aristoteles’ beginsel ter vermijding van tegenspraak haalt Mulisch de volgende passage uit *Metafysica* aan:

Het is niet mogelijk, dat een en hetzelfde predicaat een en hetzelfde subject tegelijk en in hetzelfde opzicht toekomt en niet toekomt.¹⁴

Nota bene, Aristoteles kwalificeert.¹⁵ Hij zegt pertinent *niet* dat, als een bepaald iets een bepaalde eigenschap heeft, die eigenschap *altijd* met dat iets verbonden is èn *in elk opzicht*. Wat houdt dat in? Volgens tijdstip en/of opzicht kan iets qua eigenschap ... variëren. Qua iets is en blijft er hetzelfde aan de orde.¹⁶

---

⁶ *Ibid*, p. 107.

⁷ *Ibid*.

⁸ *Ibid*.

⁹ *Ibid*, p. 115.

¹⁰ *Ibid*, p. 121.

¹¹ *Ibid*, pp. 115-119.

¹² *Ibid*, p. 117.

¹³ *Ibid*, p. 121.

¹⁴ In latere edities van werken van Aristoteles staat tevens verwezen naar paginering in de editie die samengesteld is door Immanuel Bekker en verscheen in 1831. Mulisch geeft niet aan welke Nederlandstalige editie hij raadpleegde resp. wie de vertaler is. Hij beperkt zich tot een voetnoot met “*Met.*, 1005b” als verwijzing. Omdat ik werken van Aristoteles eerder bestudeerde, wist ik dat die tekstpassage in *Metafysica* staat en “*Met.*” daarvan dus de afkorting is. In een willekeurige editie van *Metafysica* kan de passage in kwestie gevonden worden via de aldaar toegevoegde verwijzing naar pagina 1005b.

¹⁵ Ik laat in het midden dat de werken van Aristoteles overgeleverd zijn, en dus wijzigingen door bewerkers bevatten. Wat hier telt, is niet het auteurschap van Aristoteles, maar de kwalificatie.

¹⁶ Voor consistente geldigheid ongeacht bereik heb ik dat beginsel geradicaliseerd door, even populair gezegd, de continue identiteit eigenschap- c.q. gedragsmatig leeg te veronderstellen. Wat als voortbestaand geldt, is dan louter de zgn nul-identiteit. Zie verder o.a. *Metapattern: context and time in information models* (Addison-

De tonen waarover Mulisch het heeft, kunnen allebei als c worden opgevat. Vooruit, dat geldt dan als “een en hetzelfde subject.” Maar in harmonie verschillen ze qua opzicht, voortgebracht door dienovereenkomstig verschillende – waarden van – eigenschappen (frequentie). Ik zie dus het verschil niet met wat Mulisch houdt voor zijn baanbrekende inzicht. Ik houd het op een hoop drukte om niets.

Het heeft er alles weg van, dat Mulisch blind is voor de uitdrukkelijke kwalificatie door Aristoteles. Het citaat dat ik hierboven herhaalde, noemt Mulisch “Aristoteles’ logische formulering”¹⁷ van het beginsel ter vermijding van tegenspraak. Daarin vergist hij zich naar mijn idee; Aristoteles oppert het beginsel met metafysische strekking. Via enkele herformuleringen verdwijnt de cruciale kwalificatie “tegelijk en in hetzelfde opzicht.” Mulisch houdt aldus formuleringen over waarin nog slechts “waar” en “onwaar” in absolute zin aan de orde zijn.¹⁸ Juist die zijn pas logisch, althans in traditioneel opzicht. Zijn kritiek dáárop heeft echter geen enkel verband meer met het variëteitsbeginsel dat het óók is zoals door Aristoteles opgesteld.¹⁹

Trouwens, als er qua tijd en/of opzicht géén verschil vastgesteld kan zijn, wat voor zin heeft desondanks de veronderstelling van verschil dan nog?

Ik ben het met Mulisch eens, dat hij een tegenspraakbeginsel ongeacht verschillen in tijd en/of opzicht bekritiseert. Dat is vervolgens in opbouwend opzicht ook helemaal geen vondst van Mulisch, de behoefte aan beperkte geldigheid. Dat laat de kwalificatie door Aristoteles duidelijk zien.

Door de gereduceerde formulering verkrijgt het tegenspraakbeginsel absoluut bereik (en dát is in tegenspraak met het metafysisch opzicht waarvoor Aristoteles het stelt). Nogmaals, daartegen verzet ook Mulisch zich, en terecht. Hij zoekt de oplossing echter niet in een rijkere formulering die voorziet in nodige en voldoende kwalificatie. Daarentegen haalt hij er een verder beginsel bij en daardoor de opgave van het bestemmen van hun onderlinge verhouding op zijn hals. Zo komt hij op de noodzaak van een metabeginsel. Dat ontleent hij aan de geschiedenis van Galilei (1564-1642) die onder druk van Rooms-Katholieke autoriteiten weliswaar publiekelijk de Copernicaanse theorie (de aarde beweegt om de zon) herriep, maar van mening bleef, zoals Mulisch aanhaalt, “en toch beweegt zij zich.”²⁰ Volgens hem relativiseert “toch” (Latijn: *eppure*) de geldigheid van – wat hij ten onrechte opvat als – het beginsel dat tegenspraak absoluut verbiedt. Er bestaat volgens Mulisch daarom tevens het beginsel dat tegenspraak zelfs gebiedt.

Wesley, 2001) en *Semiosis & Sign Exchange: design for a subjective situationism* (Information Dynamics, 2002).

¹⁷ *De compositie van de wereld*, p. 30.

¹⁸ *Ibid*, pp. 30-34.

¹⁹ Ik heb er enkele Engelse vertalingen bijgehaald om na te gaan of die kwalificatie inderdaad alom doorkomt. H. Tredennick (Harvard University Press/Heinemann, herdruk 1975, oorspronkelijk 1933):

It is impossible for the same attribute at once to belong to the same thing and in the same relation.

W.D. Ross (in: *The Works of Aristotle*, Vol. I, Encyclopaedia Britannica, herdruk 1987, oorspronkelijk 1952):

[T]he same attribute cannot at the same time belong and not belong to the same subject and in the same respect[.]

J.H. McMahon (Prometheus Books, 1991):

For the same thing to be present and not be present at the same time in the same subject, and according to the same, is impossible[.]

Deze versies spreken mij allemaal aan. Zo is duidelijk waarom dit beginsel in *Metafysica* opgenomen is, en (dus) niet in het vertoog door Aristoteles elders over logica.

²⁰ *De compositie van de wereld*, p. 98.

Wat het geval Galilei hoogstens toont, is dat de toenmalige kerkelijke autoriteiten zich ook al onwetend hielden van aanspraak kwalificatie. Dat is overigens typisch voor mensen in machtsposities. Met het geloof is de kerk geacht eeuwig te zijn. Dat maakt temporele kwalificatie overbodig en wie er mee aankomt is kennelijk òngelovig. Dat komt neer op een aanval op zelfs de kern van geloof en kerk. Zo'n aanval(ler) dient (daarom) subiet onschadelijk gemaakt te worden. Hetzelfde geldt voor opzicht. Een monotheïstisch geloof met dito kerk is een middel voor de claim dat uiteindelijk slechts een ènkel opzicht altijd geldt ... waardoor het ook geen opzicht meer is in de zin van relativering.

Goed, het is duidelijk dat de kerk een afwijkende opvatting ... opvatte als tegenspraak. Galilei zag dat stellig anders. Als zedenleer voor mensen ligt het voor de hand om uit te gaan van hun verblijfplaats. Als de aarde daarvoor het referentiepunt is, staat zij in dat opzicht stil, prima. Voor zijn dagindeling is het voor de boer ook praktischer om de zon om de aarde te laten draaien. Een mechanisch schema van het zonnestelsel blijkt echter weer beter te kloppen door daarentegen de zon als referentiepunt te kiezen (en daar komt de latere aanduiding als zonnestelsel uiteraard vandaan). In dat àndere opzicht beweegt de aarde. Elke suggestie van tegenspraak tussen die opvattingen is vals, gelet op de verschillende opzichten die ervoor gelden. Dat laat zich allemaal eenduidig verklaren volgens het ene tegenspraakbeginsel zoals Aristoteles dat opgeeft.

Het is dus niet alleen Mulisch die een ernstig verminkt tegenspraakbeginsel alsnog zó serieus neemt, dat hij er niet toe komt om het radicaal te verwerpen en te vervangen door een bruikbaar beginsel (dat m.i. dus allang beschikbaar is). Daar begint ook zijn geschipper resp. -schepper. Her en der herkent hij verdere beginselen, waarvoor in absolute zin steeds geldt – uiteraard! – dat ze zowel waar als onwaar – kunnen – zijn. In plaats van een ènkele, algemeen geldige relativierungsformule, dus met ruimte voor willekeurige varianten volgens tijd en opzicht, zoekt Mulisch het in concretere positionering, zeg ook maar lokalisering van hun respectievelijke werkingsferen. Dat lijkt mij de bedoeling met zijn nadere indeling van octaviteit in stadia:

De systematische octaviteit van de codex onder zijn formele aspect [... bevat] alle andere beginselen als zijn elementen.²¹

Wat Mulisch ermee wil, blijkt volgens mij nog het duidelijkst uit de wederbetrekking die hij van “apex” naar “basis” aangeeft. Voorzover ik hem kan volgen, beschouwt hij een apex als een verandering van identiteit onder behoud ervan. Wat niet langer bestaat is dan de basis, maar wat voortbestaat is de identiteit van de basis. Wat er om te beginnen identiteit resp. niet-identiteit is aan die basis, blijft onduidelijk. Hoe het met die verhouding tussen identiteit en niet-identiteit voor de apex zit, laat Mulisch eveneens in het midden.

Hoe dat proces van verandering èn behoud verloopt, beoogt Mulisch te verklaren volgens zijn codex. Zo noemt hij

[d]e compositie van de wereld volgens de orde (*kosmos*) van de canon[.]²²

Daarbij is de canon

[d]e abstracte uitbeelding van de oeractiviteit[... ofwel]²³ de wereldformule[.]²⁴

Ik heb de indruk dat ik mis wat Mulisch vindt dat codex onderscheidt van canon. Of weet hij het zelf ook niet?

Hoe dan ook, het gevolg van zo'n verzameling (deel)beginselen is dat op elk (veranderings)verschijnsel wel iets daaruit van toepassing kan worden verklaard. Op die manier kan Mulisch de schijn wekken, dat àlles zijn schema volgt resp. ermee verklaarbaar is.

²¹ *Ibid*, p. 177. Schema op p. 178.

²² *Ibid*, p. 128.

²³ *Ibid*, p. 122.

²⁴ *Ibid*, p. 124.

Ik kan aan zijn zgn verklaringen enz. echter geen touw vastknopen. Het is zeker filosofie, maar ik noem het maar cafetariafilosofie. Als het assortiment van snacks ruim genoeg is, zit er altijd wel iets bij waar je op een bepaald moment trek in hebt. Voor structureel voedzaam dieet moet je elders zijn.

Dat neemt niet weg, sterker nog, dat leidt ertoe dat Mulisch van alles en nog wat behandelt. Wat hij daarover m.i. soms goed gevonden en regelmatig goed geschreven opmerkt, blijven voor mij vergaand losse opmerkingen. Het innige verband dat hij voorstelt, zie ik niet.

Ik meen wèl te zien, dat hij vrijwel meteen verdwaald raakt door zijn reductie van het tegenspraakbeginsel van Aristoteles. Mijn waardering voor dat ene beginsel heb ik overigens opgedaan dankzij eerdere bestudering van werk van C.S. Peirce (1939-1914). Wat een teken is, kwalificeert Peirce vergelijkbaar:

[It] is something which stands to somebody for something in some respect or capacity.²⁵

Wie geen acht slaat op de kwalificatie “in some respect or capacity,” hanteert prompt een averechts taalbegrip. Voor dagelijks (taal)gebruik maakt dat weinig tot niets uit, maar is noodlottig als steekhoudende verklaringen nodig zijn.²⁶

Zodra een beginsel niet toereikend blijkt, zijn niet zozeer méér beginselen gevraagd, maar met voorrang een ànder, geschikter beginsel. Dat vergt ontwerpdiscipline.

Mulisch probeert variëteit op één beschouwingsniveau te duiden. De vraag is, of kwalitatieve verschillen dat verhinderen. Zo onderscheidt Arthur Schopenhauer (1788-1860) allereerst verschillende oorzaaksoorten. Dat geeft aanleiding tot een verklaringskader pèr soort, wat per saldo alweer veel eenduidiger lukt. In een bepaald opzicht gelden ook die soorten als evenzovele ... “opzichten,” wat verband ertussen helpt vestigen en nota bene niet met tegenspraak is te verwarren.

Je zou ... toch ... verwachten dat Mulisch als schrijver bijzondere aandacht opbrengt voor teken als oorzaaksoort. Van psychologie kan ik daar geen spoor ontdekken.

Heb ik nu de indruk dat ik begrijp wat Mulisch vertelt in *De compositie van de wereld*? Ik houd het erop, dat ik het in sommige opzichten doe, vooruit, misschien, maar in allerlei andere zeker niet. Niet zozeer als onoplosbare puzzel waarmee je eindeloos afgeleid zou zijn, maar vooral als strikt tijdelijk toetsmateriaal voor eigen theorie(ën) beveel ik het boek aan. Dat laatste zou Mulisch me onmogelijk hebben kunnen verwijten, want zo beschouwt hij kennelijk zelfs de wereld.

Koos Koets? Die had het boek allang voor een paar joints geruild.

21 augustus 2015, webeditie 2015 © Pieter Wisse

---

²⁵ *Logic as semiotic: the theory of signs* (1897), in: *Philosophical writings of Peirce* (Dover, samensteller J. Buchler, p. 99).

²⁶ Die zijn onmisbaar o.a. voor het opstellen van informatiemodellen waar reële betekenissenvariëteit aan de orde is. Dat geldt reeds vanaf de kleinste schaal van informatieverkeer. Als modeleermethode annex –taal met zgn passende variëteit ontwikkelde ik daarvoor Metapatroon (Engels: Metapattern).